

بررسی عملکرد دولت در مورد قاچاق گندم در مرز ایران و عراق (۱۳۰۴ تا ۱۳۲۱ ش)

صفورا برومند*

زهرا شریف کاظمی**

چکیده

مرز غربی ایران به علت ساختار جغرافیایی، قرار داشتن در مسیر راه‌های تجارت بین‌الملل، یکی از مراکز قاچاق کالا بود. تأسیس کشور عراق با برخورداری از طولانی‌ترین مرز با ایران، مناسبات این دو کشور به‌ویژه در خصوص قاچاق گندم را تحت تأثیر قرارداد. اهمیت گندم به‌عنوان اصلی‌ترین آذوقه مردم، شرایط جغرافیایی، وقوع جنگ جهانی دوم و ورود ناخواسته ایران به این جریان، زمینه‌ساز تشدید قاچاق کالا در مرز ایران و عراق شد. این امر پیامدهایی را به دنبال داشت که به وضع قوانین جدید برای نظارت بر مناسبات تجاری با عراق منجر شد. پژوهش حاضر با مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای، به شیوه توصیفی - تحلیلی به بررسی عملکرد دولت در جلوگیری از قاچاق گندم در مرز ایران و عراق در دوره پهلوی تا ماه‌های آغازین اشغال ایران توسط متفقین (۱۳۲۱-۱۳۰۴ هـ.ش) می‌پردازد. دستاورد پژوهش مبین این امر است که به رغم اقدام دولت برای جلوگیری از قاچاق گندم، مسائلی چون فقر، نبود امکانات برای فعالیت اقتصادی قانونی، تنوع تصمیم‌گیری چون امنیه و گمرک، ناامنی در مرزها، مناقشات داخلی در عراق و عدم همکاری با ایران، اشغال ایران توسط متفقین و مانعی در برابر تلاش‌های دولت ایران برای جلوگیری از قاچاق گندم به عراق بود.

کلیدواژه‌ها: قاچاق، گندم، کالای استراتژیک، مرز ایران و عراق، جنگ جهانی دوم.

* استادیار و عضو هیئت علمی پژوهشکده تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

s.borumand@ihcs.ac.ir

** کارشناس ارشد تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، zkazemi56@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۴/۲۲

۱. مقدمه

قاچاق به تخلف گمرکی شامل جابه‌جایی کالا در طول مرز گمرکی به روشی مخفیانه و به منظور فرار از نظارت گمرکی اطلاق می‌شود (بنائی، ۱۳۷۷: ۷۶). موقعیت جغرافیایی مرزهای غربی ایران و دسترسی به راه‌های تجارت بین‌الملل، عامل مهمی در تبدیل این منطقه به یکی از مراکز تمرکز قاچاق بوده است و گندم به عنوان یکی از اصلی‌ترین آذوقه عامه مردم، از عمده کالاهای قاچاق در این مرز محسوب می‌شود. همزمان با به قدرت رسیدن رضاشاه (حک. ۱۳۲۰-۱۳۰۴ ش.) و اعمال برخی اصلاحات در ساختار اداری و وضع قوانین جدید برای نوسازی و توسعه اقتصادی، کشور عراق نخستین سال‌های تأسیس را پشت می‌گذاشت. تغییرات آب و هوایی که به کاهش کشت محصولات کشاورزی منجر شد، اغتشاشات داخلی و کودتا در عراق، وقوع جنگ جهانی دوم (۱۳۲۴-۱۳۱۸ ش.) و ورود ناخواسته ایران به جنگ، تشدید قاچاق کالا از جمله گندم در مرز ایران و عراق را به دنبال داشت. این امر به وضع قوانین و مقررات جدید برای جلوگیری از قاچاق منجر شد. پژوهش حاضر با رویکرد تاریخی و به شیوه توصیفی - تحلیلی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی، درصدد پاسخ به این پرسش‌ها است که عملکرد دولت در کاهش قاچاق گندم در مرز ایران و عراق در سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۱ ش. چگونه بوده و چه نتایجی را به دنبال داشته است؟ فرضیه اصلی این پژوهش نیز بدین شرح است که اقدامات دولت برای جلوگیری از قاچاق به طور عام و قاچاق گندم به طور خاص به دلایلی چون فقر در مناطق مرزی، نبود امکانات برای فعالیت اقتصادی قانونی، مناقشات در عراق، اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، نتوانست کارآمد باشد.

در خصوص قاچاق گندم در مرز ایران و عراق اثر مستقلى تالیف نشده است. فرد هالیدی (Fred Halliday) در «دیکتاتوری و توسعه سرمایه‌داری در ایران» نیم‌نگاهی به این معضل داشته است (هالیدی، ۱۳۵۸). ویلم فلور (Willem Floor) در «جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران» اشاره‌ای کوتاه به صادرات و واردات پنهانی توسط زوار ایرانی اماکن متبرکه عراق دارد (فلور، ۱۳۶۶). سید اسماعیل دستغیب در «گمرک ایران تصویر کوچکی از واقعیتی بزرگ» به اختصار به راهکارهای جلوگیری از قاچاق در دوره قاجار و پهلوی می‌پردازد (دستغیب، ۱۳۸۹). محمدرضا حافظ‌نیا و محسن جان‌پرور «در مرزها و جهانی شدن» به اختصار موضوع قاچاق در مرزها، علل و انگیزه آن را بررسی کرده‌اند (حافظ‌نیا و جان‌پرور، ۱۳۹۲). در خصوص تجارت غیرقانونی و قاچاق با رویکرد مباحث مرتبط با

حقوق و جزا، مدیریت بازرگانی و اقتصاد پایان‌نامه‌هایی تألیف شده است که از نظر موضوعی و رویکرد، با موضوع مورد بحث این پژوهش تفاوت دارد. تنها موردی که تا حدودی با رویکرد تاریخی به مبحث قاچاق در ایران می‌پردازد، پایان‌نامه داود داورپناه با عنوان «تحولات تاریخی جرائم خاص مرزی در ایران» در رشته حقوق دانشگاه آزاد (واحد مرکز) است که در آن اهمیت مفهوم مرز در سیر رخدادهای تاریخی، روند تقسیم مرزها، قاچاق از دیدگاه قانون‌گذار و مصادیق جرائم مرزی بررسی شده است (داورپناه، ۱۳۸۹). در حوزه مقالات تاریخی نیز در مقالات مرتضی دهقان‌نژاد و الهام لطفی با عنوان «بررسی و تبیین عوامل مؤثر در شیوع قحطی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ ش. و اقدامات دولت در کاهش آثار مخرب آن» (۱۳۹۲) و «کمبود مواد غذایی و شورش‌های مردم ایران در سال‌های جنگ جهانی دوم ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ ش. / ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۵ م.» (۱۳۹۳) به قاچاق گندم در مرز قصر شیرین اشاره شده است. بدین ترتیب، عملکرد دولت در جلوگیری در قاچاق گندم در مرز ایران و عراق در سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۱ ش. موضوعی جدید به شمار می‌رود که در مقاله حاضر بررسی می‌شود.

۲. مبادی و عاملین قاچاق در مرز ایران و عراق

رکود فعالیت‌های اقتصادی، نقصان در کشت و زرع محصولات کشاورزی ناشی از خشکسالی، کمبود مواد غذایی و فقر، از جمله علل شکل‌گیری قاچاق در مناطق مرزی به شمار می‌رود. این شرایطی بود که ایران در سال‌های پیش از به قدرت رسیدن رضاشاه به آن دچار بود و به واسطه وقوع جنگ جهانی اول (۱۲۹۷-۱۲۹۳ ش.) و درگیر شدن ایران در این غائله، شرایط وخیم‌تر شد. فرار از پرداخت مالیات و عوارض گمرکی و رواج قاچاق (ترابی فارسانی، ۱۳۸۳: ۶۴) ناشی از ناامنی در مرزها نیز از عواقب این شرایط بود و در برخی موارد، مقامات رسمی نیز در قاچاق دست داشتند (فلور، ۱۳۶۶: ۲۳۷). اجرای قانون انحصار تجارت خارجی در سال ۱۳۰۹ ش. در جهت کسب درآمد برای نوسازی ایران در دوره رضا شاه (غلامی و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۵-۵۵)، فعالیت قاچاق در مرزها به ویژه مرز ایران و عراق را تحت تأثیر قرار داد. قاچاقچیان مرز غربی ایران، بیشتر در کرمانشاهان و اطراف آن توقف می‌کردند و قصرشیرین از مراکز عمده اجتماع آنان بود. مناطق غیر مجاز عبور قاچاقچیان از خسروی تا قره‌تو در مسیر کوره‌راه‌ها در ناحیه سرحدی و منشعبات آن قرار داشت. دره‌های متعدد و پشت سر هم و مخفی‌گاه‌های طبیعی، موقعیت مناسبی را برای

قاچاقچیان فراهم می‌کرد تا تردد آنها در معرض دید گارد سرحدی و نیروهای تعقیب و تفتیش قاچاق نباشد. (ساکما: ۲۳۱۰-۲۴۰، ص ۳۲).^۱

نخستین گروه از قاچاقچیان، بازرگانان و پیشه‌وران بودند که در فرصت مناسب و برای فرار از پرداخت گمرک، به قاچاق کالا روی می‌آوردند. دومین گروه که به قاچاق مبادرت می‌وزیدند، زوار عتبات بودند. «صادرات پنهانی» توسط آنها به اماکن متبرکه عراق و از آنجا به ایران از مشکلات گریبانگیر دولت بود. (فلور، ۱۳۶۶: ۲۳۷) آنها با استفاده از عنوان «زائر» به وزارت دارایی درباره ضبط اموالشان شکایت می‌کردند (ساکما: ۱۳۱۸۴-۲۴۰، ۵). گروه سوم، قاچاقچیان عشایر و رعایای مرزی چون کردهای پشتکوه و عرب‌های خوزستان، عشایر سرحدات قصر شیرین از جمله ایلات سنجایی، خلخال و گوران بودند که در مواقع ناامنی، ورود کالای قاچاق و انتقال گندم و قالی به مرز عراق را بر عهده داشتند. گروه بعدی دست‌اندر کار قاچاق، کاسبین خرده‌پا بودند که برای کسب سود هر چند بسیار کم به قاچاق روی می‌آوردند. گروه دیگر دله‌قاچاقچیان یا مردمان فقیر و بی‌بضاعت و کسبه بی‌سرمایه بودند. آنها زمستان‌ها که کار در نقاط دیگر راکد بود، به قصر شیرین می‌آمدند و چند روزی از طریق کارگری، گدایی یا دست‌فروشی مبلغ ۳ الی ۴ تومان بدست می‌آوردند و به خانقین یا دهات اطراف می‌رفتند تا با آن پول معامله کرده و در پایان زمستان دوباره از همان مسیر بازمی‌گشتند. در صورت دستگیر شدن نیز اعلام می‌کردند که این کالاها متعلق به آنهاست و با توجه به این که میزان کالاها بسیار کم بود و مامورین گمرک مدارکی جهت دستگیری آنان نداشتند، قرار منع تعقیب صادر می‌شد. گروه دیگر از دله‌قاچاقچیان، کودکان نابالغ بودند که قانونی برای تعقیب آنان صادر نشده بود و با سرمایه ۵ قرانی که از گدایی بدست می‌آوردند، برای قاچاق به قره‌تو و فراسوی مرز می‌رفتند (ساکما: ۲۳۱۰-۲۴۰، ۱۵ و ۱۶). زنان بی‌بضاعت و بی‌سرپرست نیز برای امرار معاش به قاچاق روی می‌آوردند. طبق گزارش رئیس گمرکات قصر شیرین، ازدیاد مستحفظین سرحدی و سخت‌گیری برای رعایت قوانین، تنها راه جلوگیری از فعالیت دله‌قاچاقچیان بود (همان: ۱۵ و ۱۶) اما آنها به رغم محکوم شدن و پس از پایان حبس نیز به کار خود ادامه می‌دادند (ساکما: ۲۳۱۰-۲۴۰، ۱۹-۷). گروه دیگر قاچاقچیان، مامورین پست‌های امنیه و مستحفظین سرحدی بودند که در برخی موارد اقوامی در آن سوی مرز داشتند و به علت مشکلات مالی و با رعایت نکردن قوانین، از قاچاق سود می‌بردند.

۳. اقدامات دولت در خصوص جلوگیری از قاچاق گندم به عراق

دولت از سال ۱۳۰۶ ش. در خصوص جلوگیری از قاچاق در مرزها قوانینی را تصویب کرد که روند قاچاق گندم به عراق را نیز تحت تأثیر قرار می‌داد. در تصویب‌نامه سال ۱۳۰۶ ش. دوره ششم قانون‌گذاری مجلس، مال قاچاق، مال موضوع عایدات دولت و اشیاء ممنوع‌الورود قلمداد شد. مجازات قاچاق، حبس تأدیبی از هشت روز تا یک سال بود و محکومین می‌بایست عین یا مثل قیمت مال قاچاق شده و اشیاء ممنوع‌الورود را تحویل می‌دادند (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ششم، ۲۲ اسفند ۱۳۰۶ ش.). مأمور اجرای این قانون وزارت عدلیه بود. مصوبه بعدی، در دوره هفتم قانون‌گذاری مجلس در ۱۲ ماده به تصویب رسید. بر طبق این قانون، مجازات محکومین علاوه بر رد مال یا قیمت آن، پرداخت دو برابر عایدات تعیین شده برای دولت بود. همچنین حبس تأدیبی از سه ماه تا دو سال در نظر گرفته شد و افرادی که قادر به پرداخت مبلغ جریمه نبودند، طبق تبصره ماده اول، به ازای هر یک تومان محکوم به تحمل یک روز حبس بودند. در این قانون، برای مأمورین کشف یا تعقیب قاچاق که خود مرتکب قاچاق می‌شدند یا شرکت یا معاونت در ارتکاب آن داشتند نیز مجازات تعیین شد (همان، دوره هفتم، ۱۶ اسفند ۱۳۰۷ ش.). در این تصویب‌نامه علاوه بر وزارت عدلیه که در قانون مصوب ۱۳۰۶ ش. مأمور اجرای قانون بود، وزارت مالیه نیز موظف به اجرای قانون شد. همچنین در جلسه هیأت وزیران ۲۷ آذرماه ۱۳۱۰ ش. در خصوص لزوم تسهیل مبادلات سکنه قراء سرحدی و عشایر مجاور سرحدات قانونی تصویب شد (ساکما: ۱۲۲۶۲-۲۴، ۲۴ و ۲۶) که به موجب آن هر یک از افراد عشایر سرحدی و ساکنین قریه‌های مجاور سرحد می‌توانستند از محصولات یا اشیایی که مایملک خودشان بود هر بار تا میزان ۱۰۰ ریال بدون فروش اسعار و اخذ تصدیق صدور از سرحدات ایران صادر کنند؛ و همچنین سالی دو مرتبه تا مبلغ ۵۰ ریال اجناسی که مورد احتیاجشان بود از قبیل حیوانات، پشم، مواد غذایی را بدون ارائه مجوز وارد کنند (همان، ۲۴). گمرک سرحدی هم موظف بود که تسهیلات لازم جهت اجرای این تصویب‌نامه را فراهم کند (همان، ۲۶). در دوره نهم قانون‌گذاری مجلس و در ۲۹ اسفند ۱۳۱۲ ش. نیز قانونی در ۵۰ ماده تصویب شد. این قانون در مقایسه با قوانین قبلی، مفصل‌تر و مجازات تعیین‌شده در آن همانند تصویب‌نامه سال ۱۳۰۶ ش. بود. تمایز این تصویب‌نامه با تصویب‌نامه‌های قبلی، گنجاندن فصلی در خصوص وظایف و اختیارات مأمورین کشف و تعقیب قاچاق و پاداش کاشفین بود. بدین ترتیب که اگر مأمورین در

قاچاق مشارکت می‌کردند، به مجازات مقرر برای اختلاس‌کنندگان اموال دولتی محکوم می‌شدند و اگر مأموری فردی را به قاچاق متهم می‌کرد، پس از اثبات جرم، به انفصال موقت یا دائم از خدمات دولتی محکوم می‌شد. در این تصویب‌نامه، به وزارت مالیه اجازه پرداخت حق‌الکشف به کاشفین و مخبرین و همچنین به مأمورین انتظامی داده شد که در کشف قاچاق و ضبط جنس دخالت داشتند (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره نهم، ۲۹ اسفند ۱۳۱۲ ش).^۲

این قوانین در دورانی تصویب شد که طبق مستندات موجود، بخش‌هایی از ایالات مجاور مرزهای غربی ایران با مشکل کاهش بارندگی، کمبود غله و قاچاق گندم به عراق روبرو بود (ساکما: ۱۰-۶۷۱-۲۴۰، ۶؛ ساکما: ۱۰-۶۷۱-۲۴۰، ۵). از نخستین اقدامات دولت پس از اسکان عشایر در مرزهای غربی ایران این بود که بنا بر تصویب‌نامه شماره ۷۴۵۹ مورخ ۱۳۱۲/۱۰/۱۲، به مأمورین در مرزها دستور داده شد تا در معاملات جزئی سکنه قراء سرحدی ایران و عراق که برای تامین احتیاجات شخصی آنها بود و همچنین در صورت عدم احراز قصد ارتکاب قاچاق، تشریفات قانون انحصار و مقررات قانون مجازات مرتکبین قاچاق اعمال نشود. همچنین مقرر شد، تنها در صورتی مال‌التجاره ضبط و جریمه دریافت شود که به قصد فروش بدون اطلاع گمرک و از مبادی غیر قانونی وارد شده بود. در مورد عبور و مرور اشخاص بی‌بضاعت نیز مقرر شد برای رفع مشکلات سفر به عراق، مجوز رایگان در اختیار آنها قرار بگیرد (ساکما: ۱۰-۲۳۱-۲۴۰، ۱۳۸). اما گسترش قاچاق به ویژه در محدوده قصر شیرین و روستاهای اطراف آن سبب شد تا مأمورین تفتیش و تعقیب قاچاق درخواست کنند منوط به تهیه امکانات اعم از محل و مکان و آذوقه، تعداد نفرات اداره تفتیش افزایش یابد (ساکما: ۱۰-۲۳۱-۲۴۰، ۱۷). آنها برای توجیه درخواست خود اعلام کردند که این مساله در تضاد با عملکرد مستحفظین یا گارد سرحدی نخواهد بود. طبق مستندات موجود، در برخی موارد بین اداره تفتیش و گارد سرحدی که در ۱۲۷۹ ش. ایجاد شد و بیشتر اقوام آنها در قاچاق مشارکت داشتند، مناقشاتی رخ می‌داد (ساکما: ۱۰-۲۳۱-۲۴۰، ص ۲۸). سرانجام نیز با توجه به مشکلات پیش آمده و گزارش‌های متعدد درخصوص عدم توانمندی آنان در جلوگیری از قاچاق کالا، اداره مستحفظین سرحدی غرب در واحد امنیه ادغام شد و در اختیار اداره جلوگیری و کشف قاچاق ایالت غرب قرار گرفت (همان: ۱۸). برای ممانعت از مشارکت برخی مأمورین گمرک در قاچاق نیز پیشنهاد شد گمرک مایحتاج مورد نیاز را به قیمت مناسب در اختیار آنها بگذارد تا در قاچاق مشارکت نکنند ساکما: ۱۰-۲۴۰-۴۵۶۵۲). با توجه به ناکارآمدی نیروهای دولتی و ضرورت تحدید فعالیت قاچاق

بین عشایر پیشنهاد شد، رئیس طایفه به عنوان مسئول مستقیم ایلات شناخته شود تا در صورت تردد غیرقانونی افراد طایفه در خاک عراق، رئیس طایفه جریمه نقدی پرداخت کند یا مدتی توقیف شود (همان). این موضوع از آن جهت اهمیت داشت که از یک سال قبل، رئیس عشایر قصر شیرین به دریافت رشوه از عشایر برای قاچاق متهم بود (ساکما: ۱۱۲۴۳-۲۴۰، ۶).

کاهش بارندگی و کمبود غله در عراق طی ماه‌های آغازین سال ۱۳۱۶ ش. به افزایش نرخ گندم در این کشور و افزایش قاچاق این محصول به عراق منجر شد (ساکما: ۱۴۶۹-۲۴۰، ۵؛ ساکما: ۱۴۶۹-۲۴۰، ۳). اقدام دیگر دولت، اعزام بازرسان وزارتی برای همکاری با ادارات نظارت استان‌های غربی به ویژه خوزستان بود (ساکما: ۳۳۹۱-۲۴۰، ۲). این امر در حالی بود که قاچاق کالاهای مختلف در دیگر مرزهای ایران هم‌چنان ادامه داشت و هیأت دولت در جلسه مورخ ۱۳۱۶/۱۲/۱۹ بار دیگر برای تعیین حدود مبادلات مرزی و برای جلوگیری از قاچاق کالا، مصوباتی را در نظر گرفت (ساکما: ۱۲۲۶۲-۲۴۰، ۶). به علاوه سیاست‌های تشویقی نیز در نظر گرفته شد. مبنی بر این که هر یک از افراد عشایر سرحدی می‌توانستند سالی یک‌بار هنگام بیلاق و قشلاق از محصولات یا اشیایی که مایملکشان بود بدون دریافت مجوز صدور، هر بار تا میزان ۱۰۰ ریال به آن سوی مرز صادر کنند. هم‌چنین دو بار در سال مایحتاجشان از جمله حیوانات، پشم، مواد غذایی را تا مبلغ ۵۰ ریال بدون ارائه مجوز وارد کنند. گمرکات سرحدی هم موظف به همکاری با آنان بودند (ساکما: ۱۲۲۶۲-۲۴۰، ۲۴ و ۲۶). اما این مصوبه نیز مانع از پرداختن عشایر به قاچاق به ویژه قاچاق گندم نشد و مشارکت آنها در این کار تا سال ۱۳۲۰ ش. ادامه یافت. وقوع خشکسالی و کاهش بارندگی در این سال، کاهش گندم و افزایش قیمت آن را به دنبال داشت و به همین علت مالکین گندم و کشاورزان از تحویل مازاد غله خودداری می‌کردند تا گندم را از راه غیرقانونی به عراق صادر کنند (ساکما: ۱۰۹۵۲-۲۴۰، ۲).

رخدادهای سیاسی عراق نیز از عوامل بازدارنده دولت عراق برای جلوگیری از ورود گندم قاچاق به این کشور بود. در ۱۲ فروردین ۱۳۲۰ ش. / ۱ آوریل ۱۹۴۱ م. رشید عالی گیلانی نخست وزیر پیشین عراق، با هدف خلع ید انگلیس از این کشور و برقراری مناسبات با ایتالیا و آلمان، طی کودتایی قدرت را به دست گرفت؛ دولت دفاع ملی را تشکیل داد و به منصب رئیس دفاع ملی منصوب شد. بدین ترتیب، عراق تا دو ماه بعد و تا یکم ژوئن - خرداد ۱۳۲۰ ش. - درگیر مناقشات داخلی و نبرد بین نیروهای عراقی و انگلیسی بود که سرانجام به سقوط دولت رشید عالی گیلانی، فرار او به ایران و تشکیل

دولتی تحت حمایت انگلیس منجر شد (Lyman, 2006: 16-31). از پیامدهای این رخداد، بروز اغتشاشات داخلی، نبود امنیت در مرز ایران و عراق و تمرکز نیروهای انگلیسی مستقر در عراق بر موضوع اشغال ایران از طریق مرزهایی بود که بخشی از قاچاق گندم به عراق در آن جریان داشت. در تیر ماه ۱۳۲۰ ش. جلسه‌ای در وزارت دادگستری تشکیل شد و به موجب آن ۳ بازرس مخصوص برای استان‌های ۳ و ۴ (در مهاباد) و ۵ (در قصر) و ۶ (در خرمشهر) تعیین و اعلام شد تا سریع‌تر به محل مأموریت اعزام شوند تا علاوه بر سازمان بازرسی کل قاچاق، این عده نیز با کارمندانی که در اختیارشان قرار می‌گرفت از قاچاق غله جلوگیری کنند (ساکما: ۱۰۹۵۲-۲۴۰، ۱۳۲۰/۳/۷، ۵۶). اما اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ ش. توسط متفقین مانع از این کار شد و بیش از پیش بر وخامت اوضاع افزوده شد. تلاش دولت برای خرید غله از درآمد اقتصادی کشور (ساکما: ۱۲۰۱۹-۲۴۰، ۷) نیز بی‌نتیجه بود و اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ ش.، باعث شد که اقدامات دولت برای جمع‌آوری محصول گندم در سطح کشور بی‌نتیجه ماند. در طول جنگ نیز میزان تولید گندم بسیار کاهش یافت. از جمله علل کاهش میزان گندم می‌توان به پایین بودن نرخ خرید گندم توسط دولت، تمایل کشاورزان به کشت محصولات سودآور، ادامه خشکسالی در مناطق مرکزی و جنوبی، احتکار غله توسط مالکان و دلالت، مشارکت و مداخله متفقین در خرید و صدور غله سایر محصولات غذایی به خارج از ایران اشاره کرد. از اینرو، وزارت دارایی از وزارت امور خارجه درخواست کرد تا با سفارت انگلیس برای کسب اجازه تفتیش خودروهای نظامی آنها و جلوگیری از مشارکت نیروهای نظامی انگلیس در قاچاق مذاکره کند (ساکما: ۱۴۴۱-۲۴۰، ۲۹).

به‌رغم اقدامات دولت در جلوگیری از قاچاق، در آذر ماه ۱۳۲۰ ش. بار دیگر قاچاق گندم به عراق آغاز شد. بدین ترتیب که گندم بلافاصله پس از درو قاچاق می‌شد و در مقابل، کالای قاچاق یا قند و شکر وارد می‌کردند (ساکما: ۱۰۳۴۲-۲۴۰، ۲۳). فعالیت مأمورین تعیین‌شده برای خرید مازاد محصول نیز بی‌نتیجه بود و به همین علت پیشنهاد شد که قیمت غله در مرزها افزایش یابد تا به طور غیرقانونی به خارج از کشور صادر نشود و «به فرض گران بودن، در دسترس مردم باشد و از قحطی جلوگیری شود» (ساکما: ۴۸۲۷۰-۲۴۰). از آن جا که بازرگانان در بخشی از قاچاق گندم مشارکت داشتند، اداره کل گمرک برای جلوگیری از سوء استفاده آنها به ادارات مربوطه دستور داد برای نظارت بر مصرف کالاهایی که از تهران به شهرهای جنوب غرب و غرب کشور حمل می‌شد، پته - مجوز - عبور گمرکی صادر شود (ساکما: ۱۰۳۴۲-۲۴۰، ۸). موضوع دیگری که مقررات صادره

برای جلوگیری از قاچاق گندم و دیگر کالاها را بی‌اثر می‌کرد، بروز ناامنی در مرزها به علت ورود نیروهای متفقین بود. به همین علت مامورین سازمان امنیه و دوایر گمرکی، مراکز ماموریت را ترک می‌کردند و بدین ترتیب مانعی برای قاچاق در مرزها وجود نداشت (ساکما: ۱۳۹۸-۲۴۰، ۸). به گزارش روزنامه جریده الاخبار چاپ بغداد، در نتیجه باز شدن سرحدات بین ایران و عراق، به طور پیوسته گندم از ایران به شهرستان (سلیمانیه امروز) وارد می‌شد و مامورین دولت عراق به جای جلوگیری از این رخداد، درصدد ممانعت از احتکار گندمی برآمدند که از طریق قاچاق به عراق وارد می‌شد. طبق این گزارش، فرمانداری سلیمانیه به دو نفر از بازرگان اجازه داد که گندم ایران را به عراق وارد کنند و پس از دریافت مالیات گمرکی گندم را به اداره مالیه تحویل دهند یا با نظر فرماندار و برای جلوگیری از احتکار به مستحفظین و اشخاصی که دسترسی بجائی ندارند فروخته شود (روزنامه اطلاعات، سال ۱۶، شماره ۴۷۴۵، ساکما: ۱۰۳۴۲-۲۴۰، ۳/۱۰/۱۳۲۰، ۴۲).

با ادامه این شرایط و عدم همکاری مسئولین عراقی در مقابله با ورود گندم قاچاق از ایران، ستاد ارتش به وزارت دارایی پیشنهاد کرد که با دولت عراق پیمانی منعقد کنند تا آن دولت ورود غله از خاک ایران به خاک خود را ممنوع اعلام کند و از ورود آن جلوگیری به عمل آورد. دفتر نخست وزیری این پیشنهاد را به وزارت خارجه فرستاد (سازمان اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت خارجه، سال ۱۳۲۱، کارتن ۵۳، پرونده ۲.۲، ۶). نظر وزارت خارجه بدین شرح بود:

«تصور نمی‌رود این موضوع مخصوصاً در این موقع که آن مملکت احتیاج فوق‌العاده به خوار و بار دارد عملی باشد. شاید بهتر باشد مراتب به سفارت شاهنشاهی بغداد نوشته شود که موضوع را مورد مطالعه قرار داده و با اولیای دولت عراق داخل مذاکره شوند یا با کاردار سفارت عراق اقدام به مذاکره فرمایند.» (همان، سال ۱۳۲۱، کارتن ۵۳، پرونده ۲.۲، ۱۰).

معاون کل وزارت خارجه ایران با سفارت شاهنشاهی ایران در بغداد مکاتبه کرد و ضمن شرح شرایط موجود، به مشکلات قاچاق گندم از ایران به عراق و بی‌نتیجه بودن تلاش‌های وزارت جنگ و دارایی در این خصوص اشاره و اعلام کرد که در صورت ادامه وضع موجود، وضعیت ارزاق در ایران مختل و باعث بالا رفتن نرخ خوار و بار شده و بروز قحطی حتمی است. پیشنهاد وزارت امور خارجه به سفارت ایران در بغداد این بود که ضمن انعقاد تعهدنامه بین ایران و عراق، هر دو کشور در جلوگیری از قاچاق مشارکت کنند (همان: سال ۱۳۲۱، کارتن ۵۳، پرونده ۲.۲، ۱۱). پاسخ سفیر ایران در عراق چنین بود که

دولت عراق قادر به جلوگیری از عمل قاچاقچیان در طول مرزها نیست و چون غلات از کشور عراق به کشورهای همجوار ارسال می‌شود، در نتیجه قاچاق گندم ایران به آن کشور برای آنها سود آور است. همچنین سفیر ایران در عراق به وزارت خارجه اعلام کرد:

«با تجاری که سفارت دارد دولت عراق نه در حال حاضر و نه در زمان گذشته هیچ وقت قادر به جلوگیری از قاچاق در مرزهای خود نبوده و اگر هم وعده‌هایی داده‌اند بر حسب اصول و برای حفظ اعتبارات خودشان بوده مخصوصاً با اوضاع حاضره که به مراتب از سابق بدتر شده دیگر به هیچ وجه نمی‌تواند نظم و ترتیب را در مرزهای خودشان برقرار کنند و بهتر است بعوض این که از آنها چنین تقاضای بعمل آید در خود ایران تدابیر موثر و جدی برای عدم وقوع عمل قاچاق خوار و بار بعمل آید.» (ساکما: ۲۲۱۵۸-۲۴۰، ۱).

در پایان سفارتخانه مذکور اعلام کرد که از این مذاکرات نتیجه مثبتی بدست نخواهد آمد و جز اتلاف وقت چیزی دیگر عاید ایران نخواهد شد (همان).

۴. نتیجه‌گیری

قاچاق گندم از مرزهای غربی یکی از معضلاتی است که مناسبات ایران و عراق را تحت تأثیر قرار می‌دهد. مستندات تاریخی نیز از قاچاق گندم به عراق در دوره‌های مختلف تاریخ معاصر ایران حکایت می‌کنند. بروز مشکلات داخلی و خارجی در دوران مورد بحث این پژوهش که مصادف با نخستین سال‌های تشکیل کشور عراق بود، زمینه افزایش روزافزون قاچاق گندم به عراق را فراهم کرد. فقر، کمبود بارش‌های فصلی، بروز خشکسالی از عوامل داخلی در محدوده مرزهای غربی ایران بود که در افزایش قاچاق گندم از ایران به عراق نقش داشت. عدم التزام بازرگان و دلالتان ایرانی به مصوبات دولت در خصوص منع قاچاق که حتی به کمبود گندم در ایران نیز منجر می‌شد، بیش از پیش زمینه افزایش قاچاق گندم به عراق را فراهم می‌کرد. راه‌کارهای کوتاه‌مدت دولت ایران برای ایجاد تسهیلات و رفع مایحتاج عشایر مرزنشینی که به قاچاق گندم می‌پرداختند، به واسطه فقدان کارایی ماموران دولتی و عدم رعایت قوانین صادره از سوی آنها که خود یا بستگانشان در قاچاق دست داشتند، بروز اختلاف بین کارگزاران گمرکی و نیروهای نظامی مامور برای کشف و ضبط کالای قاچاق، بی‌نتیجه می‌ماند. تغییر مصوبات مجلس و هیأت وزیران از ناکارآمدی قوانین و مقررات صادره حکایت می‌کند. در صورت کارآمدی برخی مصوبات نیز، مشکلات داخلی از جمله وقوع خشکسالی و فقر عمومی، زمینه قاچاق گندم را به مقصد عراق فراهم

می‌کرد که به واسطه بروز برخی دگرگونی‌های سیاسی و مشکلات اقتصادی، بازار مناسب و دائمی برای عرضه گندم ایران بود. آن هنگام که با مداومت و پیگیری دولت ایران، کمابیش زمینه تحدید قاچاق گندم در مرزهای غربی فراهم شد، وقوع کودتا در عراق و ورود نیروهای انگلیس به عرصه رخدادهای سیاسی این کشور که به خلع رشید عالی گیلانی و تثبیت نفوذ سیاسی - نظامی انگلیس در عراق منجر شد، شالوده اقدامات دولت ایران را بر هم زد. از نظر کارگزاران دولت ایران، تجربیات پیشین مبین این امر بود که مهار قاچاق گندم بدون همکاری متقابل دولت عراق امکان‌پذیر نیست. سرانجام نیز دولت ایران به معضل مشابه دولت عراق دچار شد و با حرکت نیروهای انگلیسی از عراق به سمت ایران که به اشغال این کشور و درگیر شدن در جنگ جهانی دوم انجامید، آخرین راه‌کارها برای ایجاد محدودیت در قاچاق گندم به عراق ناکام ماند.

پی‌نوشت‌ها

۱. به جای سازمان اسناد و کتابخانه ملیاز حروف اختصاری ساکما استفاده می‌شود.
۲. برخورداری مامورین بازرسی از حق‌الکشف یا جایزه (از گمرک کرمانشاه به اداره کل گمرک، جلوگیری از قاچاق در نقاط مرزی غرب کشور، ۱۳۱۹، آرشیو ملی ایران، سند شماره ۶۲۰۹۷-۲۴۰) از دیگر تمهیدات برای ایجاد انگیزه بین مامورین برای ممانعت از قاچاق و همکاری با قاچاقچیان بود. این قانون در ماه‌های پایانی سال ۱۳۲۰ ملغی و مصوب شد که حق‌الکشف کاشفین، مخبرین و مامورین از محل وصول جریمه و حاصل فروش کالا تأمین شود. (از وزیر دارایی به اداره کل گمرک، ورود و حمل قاچاق کالاهای عراقی از مرزهای غربی و جنوبی، ۱۳۲۰/۱۱/۵، آرشیو ملی ایران، سند شماره ۱۴۴۱-۲۴۰، ۸۲).

کتاب‌نامه

- آرشیو ملی ایران، «از امیر مالیه قصر ذهاب به اداره مالیه کرمانشاهان، وضع اقتصادی اجتماعی کرمانشاه»، ۱۳۱۱/۲/۱، سند شماره ۴۶۷۱۰-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از رئیس اداره مالیه کرمانشاهان به اداره تفتیش کل مالیه، وضع اقتصادی اجتماعی کرمانشاه»، ۱۳۱۱/۲/۸، سند شماره ۴۶۷۱۰-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از رئیس کل گمرکات به وزارت جنگ، شیوع قاچاق در سرحدات»، ۱۳۱۳/۴، سند شماره ۲۴۶۶-۲۴۰.

۱۲ بررسی عملکرد دولت در مورد قاچاق گندم در مرز ایران و عراق (۱۳۰۴ تا ۱۳۲۱ ش)

- آرشیو ملی ایران، «از رئیس گمرکات سرحدی قصر به رئیس گمرکات سرحدی، جلوگیری از قاچاق در مناطق مرزی غرب»، ۱۳۱۳/۱۰/۳، آرشیو ملی ایران، سند شماره ۲۳۱۰-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از کفیل تفتیش قاچاق به ریاست قاچاق تفتیش مملکتی»، جلوگیری از خروج کالا از عراق، ۱۳۱۳/۱۰/۱۲، سند شماره ۲۳۱۰-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از رئیس گمرک قصر شیرین به ریاست ایالت گمرکات غرب کرمانشاه، جلوگیری از قاچاق در مناطق مرزی غرب»، ۱۳۱۳/۱۱/۱، سند شماره ۲۳۱۰-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «ورازت جنگ به ادوات گمرک، شیوع قاچاق در سرحدات، مساعدت عراقی‌ها در ورود قاچاق به ایران و اتهام رئیس عشایر منطقه قصرشیرین به اخذ رشوه از عشایر جهت حمل قاچاق»، ۱۳۱۳/۵/۱۱، سند شماره ۱۱۲۴۳-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از قنصل دولت شاهنشاهی در عماره به وزارت امور خارجه، جلوگیری از شیوع قاچاق در مناطق مرزهای ایران و عراق»، ۱۳۱۴/۶/۴، سند شماره ۴۵۶۵۲-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «جلوگیری از قاچاق در مناطق مرزی غرب»، ۱۳۱۶-۱۳۱۲، سند شماره ۲۳۱۰-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از اداره کل تثبیت غله به اداره کل گمرک، جلوگیری از قاچاق گندم به کشور عراق»، ۱۳۱۶/۳/۲۲، سند شماره ۱۴۱۶-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «کشف تلگراف رئیس گمرک تبریز، جلوگیری از قاچاق گندم به عراق»، ۱۳۱۶/۴/۶، سند شماره ۱۴۱۶-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از وزارت مالیه به اداره کل گمرک، لزوم جلوگیری از قاچاق و صادرات گندم به خارج»، ۱۳۱۶/۵/۱۷، سند شماره ۳۳۹۱-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از مهدی‌قلی ریاست وزراء به اداره کل گمرکات»، ۱۳۱۷/۱/۱۶، تصویب‌نامه هیات وزیران راجع به مبادلات مرزی، سند شماره ۱۲۲۶۲-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از طرف گروهی از زائرین به وزارت دارایی، ورود اشیاء قاچاق توسط زائرین»، ۱۳۱۸، سند شماره ۱۳۱۸۴-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «تصویب‌نامه‌های هیئت وزیران راجع به مبادلات مرزی»، ۱۳۱۶-۱۳۱۹، سند شماره ۱۲۲۶۲-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از خزانه داری به رئیس دارائی، وضعیت جمع آوری غله و جلوگیری از صدور آن از مرز غربی»، ۱۳۲۰، سند شماره ۱۲۰۱۹-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «روزنامه اطلاعات، سال ۱۶، شماره ۴۷۴۵، جلوگیری از خروج کالا از عراق»، ۱۳۲۰/۱۰/۳، سند شماره ۱۰۳۴۲-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از وزارت دارایی به نخست وزیر، تشکیل هیات بازرسی جلوگیری از قاچاق کالا و غله در غرب و جنوب»، ۱۳۲۰/۴/۸، سند شماره ۱۰۹۵۲-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از کفیل وزارت دارایی به مامور بازرسی استان ششم، تشکیل هیات بازرسی جلوگیری از قاچاق کالا و غله در مرزهای غرب و جنوب»، ۱۳۲۰/۴/۲۹، سند شماره ۱۰۹۵۲-۲۴۰.

صفورا برومند و زهرا شریف کاظمی ۱۳

- آرشیو ملی ایران، «از وزیر دارایی به وزارت خارجه، ورود و حمل قاچاق کالاهاى عراقى از مرزهاى غربى و جنوبى»، ۱۳۲۰/۹/۱۳، سند شماره ۱۴۴۱-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از وزیر دارایی به رئیس اداره کل گمرک، جلوگیری از خروج کالا از عراق»، ۱۳۲۰/۱۰/۹، سند شماره ۱۰۳۴۲-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «وزارت دارایی به وزارت کشاورزی، جلوگیری از خروج غله به عراق»، ۱۳۲۰/۱۰/۹، سند شماره ۴۸۲۷۰-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از وزارت دارایی به وزارت امور خارجه، جلوگیری از خروج کالا از عراق»، ۱۳۲۰/۱۲/۱۸، سند شماره ۱۰۳۴۲-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از رئیس کل گمرک به وزارت دارایی، آئین نامه سازمان ضد قاچاق گمرکى»، ۱۳۲۰/۱۲/۲۳، سند شماره ۱۳۹۸۰-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از وزیر مختار به وزارت خارجه، لزوم جلوگیری از قاچاق گندم و جو به عراق»، شهرپور ۱۳۲۱، سند شماره ۲۲۱۵۸-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از گمرک کرمانشاه به اداره کل گمرک، جلوگیری از قاچاق در نقاط مرزى غرب کشور»، ۱۳۱۹، سند شماره ۶۲۰۹۷-۲۴۰.
- آرشیو ملی ایران، «از وزیر دارایی به اداره کل گمرک، ورود و حمل قاچاق کالاهاى عراقى از مرزهاى غربى و جنوبى»، ۱۳۲۰/۱۱/۵، سند شماره ۱۴۴۱-۲۴۰.
- بنائى، رضا بنائى (۱۳۷۷). *آشنائى با مقررات گمرکى و ترخیص کالا*، تهران: شرکت چاپ و نشر بازرگانى
ترابى فارسانى، سهیلا (۱۳۸۳). «سرمایه‌دارى تجارى و عملکرد آن در سالهاى پس از جنگ جهانى اول»،
مجله علمى - پژوهشى دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره دوم، شماره ۳۶-۳۷، بهار
و تابستان.
- حافظ‌نیا، محمدرضا؛ جان‌پرور، محسن (۱۳۹۲). *مرزها و جهانى شدن: با نگاهی کوتاه به مرزهاى ایران*، تهران:
پژوهشکده مطالعات راهبردى.
- داور پناه، داود، (۱۳۸۹). *تحولات تاریخی جرائم خاص مرزى، پایان‌نامه کارشناسى ارشد حقوق جزا و
جرم‌شناسى، دانشگاه آزاد اسلامى واحد تهران مرکز.*
- دستغیب، سید اسماعیل (۱۳۸۹). *گمرک ایران تصویرى کوچک از واقعیتى بزرگ*، تهران: انتشارات گمرک،
نیک ملکى.
- دهقان‌نژاد، مرتضى؛ لطفى، الهام (۱۳۹۲). «بررسى و تبیین عوامل مؤثر در شیوع قحطى سالهاى ۱۳۲۰ تا
۱۳۲۴ ش. و اقدامات دولت در کاهش آثار مخرب آن»، *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، بهار و تابستان ۹۲،
شماره ششم.
- دهقان‌نژاد، مرتضى؛ لطفى، الهام (۱۳۹۳). «کمبود مواد غذایی و شورش‌هاى مردم ایران در سالهاى جنگ
جهانى دوم ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ ش. / ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۵ م»، *پژوهش‌هاى تاریخی*، بهار ۱۳۹۳، سال ششم.
- سازمان اسناد و تاریخ دیپلماسى وزارت خارجه، «از نخست وزیر به وزارت امور خارجه»، ۱۳۲۱/۵/۱۱، سال
۱۳۲۱، کارتن ۵۳، پرونده ۲.۲.

۱۴ بررسی عملکرد دولت در مورد قاچاق گندم در مرز ایران و عراق (۱۳۰۴ تا ۱۳۲۱ ش)

سازمان اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت خارجه، «از رئیس اداره اول سیاسی به وزارت خارجه»، ۱۳۲۱/۵/۱۷، سال ۱۳۲۱، کاردتن ۵۳، پرونده ۲.۲.

سازمان اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت خارجه، «از معاون کل وزارت خارجه به سفارت شاهنشاهی ایران در بغداد»، ۱۳۲۱، سال ۱۳۲۱، کاردتن ۵۳، پرونده ۲.۲.

غلامی، شهرام؛ رحمانیان، داریوش؛ ظریفیان، غلامرضا؛ فصیحی، سیمین (۱۳۹۰). «قانون انحصار تجارت خارجی ایران ۱۳۰۹: زمینه‌ها، اهداف و پیامدها». تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا (س)، سال بیست و یکم، پاییز ۱۳۹۰، شماره ۱۱.

فلور، ویلم، (۱۳۶۶). *جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، ناشر: انتشارات توس.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ششم، ۲۲ اسفند ۱۳۰۶ ش

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره هفتم، ۱۶ اسفند ۱۳۰۷ ش.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره نهم، ۲۹ اسفند ۱۳۱۲ ش.

هالیدی، فرد، (۱۳۵۸). *دیکتاتور و توسعه سرمایه‌داری در ایران*، ترجمه فضل اله نیک‌آیین، تهران: چاپخانه سپهر.

Lyman, Robert (2006). *Iraq 1941: The Battles for Basra, Habbaniya, Fallujah and Baghdad*. Oxford: Osprey.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی